

*Владислав Дятлов
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви*

МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ МОГИЛЯНСЬКОЇ ДОБИ НА СТОРІНКАХ ТРАКТАТУ «ТЕРАТУРГІМА» 1638 РОКУ

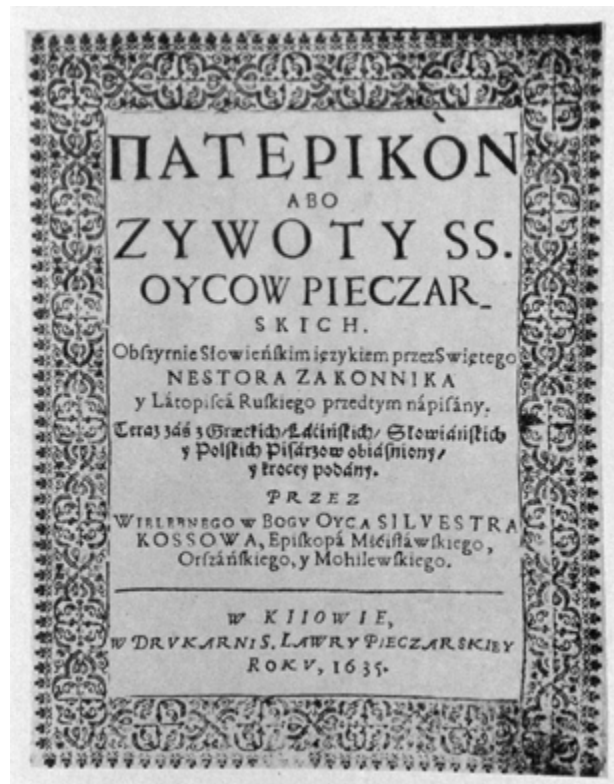
Одним з важливих звершень у діяльності Київського митрополита Петра Могили – фундатора Різдово-Богородичної Десятинної церкви (на руїнах храму Х ст.) – стало видання 1638 року в друкарні Києво-Печерської лаври польською мовою (для кращого поширення в польсько-литовській Речі Посполитій, до якої належали тоді основні території України з Києвом) трактату «*Тератургіма, або Чуда, котрі були як в самому свято-чудотворному монастирі Печерському Київському, так і в обох святих печерах*» (грецьке слово «тератургіма» перекладається як «чудотворці»).

Митрополит Петро Могила. Портрет XVII ст.

При особливому загостренні в Україні міжконфесійних стосунків після Берестейської церковної унії (1596), у царині теологічної полеміки православні,

зокрема, апелювали до факту християнізації Наддніпрянщини ще до Великої схизми 1054 року та до чудес як одного зі свідчень «благодатності» східної (грецької) церкви. Не в останню чергу йшлося про чудеса, оспівані в «Києво-Печерському патерику» – агіографічній книзі про Києво-Печерську лавру. Основні складові «Патерики» – «Житіє Феодосія Печерського» (межа XI–XII ст.), уривки літописів (XII ст.), твори Володимиро-Суздальського єпископа Симона з печерських ченців («Слово про Велику Печерську церкву» та «Послання до Полікарпа») і його лаврського учня Полікарпа («Послання до архімандрита Акіндіна») 1225–1226 років – були об’єднані в збірку вже в помонгольський період, а від часу Петра Могили відредагований Патерик (було перероблено структурування матеріалу, внесені численні доповнення) поширювався друком.

Титул «Патерики» 1635 року

Розуміючи, що чудес XI–XII ст. «замало» для полеміки 400 років по тому, інтелектуали з оточення Могили, який зумів почасти «перезавантажити» стосунки православних з королівською владою після 35 років гострої фази, вирішили скласти продовження «Патерики» зі свідченнями про новітні чудеса біля лаврських та деяких інших православних священних реліквій. Так ученим

ієромонахом Афанасієм Кальнофойським і було складено «Тератургіму», що стала «другим томом» оновленого «Патерика»: 1635 року вийшла перша його друкована редакція (польська), а 1638 року – «Тератургіма». Трактат Кальнофойського пропонував докладний опис лаври, перелік її реліквій, каталог поховань у головному храмі (де спочивали чимало православних із литовської та польської знаті), тези про благодать і чудеса, численні приклади чудес та духовні настанови.

Титул «Тератургіми» 1638 року

У «Тератургімі» знаходимо багато епізодів з участю adeptів різних конфесій тодішніх країн Речі Посполитої: України, Польщі, Литви, Білорусі. Цікаво, як Кальнофойський, обстоюючи вірність православ'ю, ставиться до християн інших номінацій: це певною мірою ілюструє діалогічний «посил» книги суспільству Речі Посполитої. Розглянути дану ілюстрацію і є завданням цієї публікації (такий розгляд по-своєму актуальний на тлі сьогоденних конфесійних реалій України).

Книгу відкривають вірші «На старожитній клейнод» князів Святополк-Четвертинських. По тому іде «Передмова» з посвятою князю Іллі Святополк-Четвертинському. Кальнофойський починає з думки, що «Патерик» 1635 року закрив «вуста тих, хто донині з даного приводу вів з нашою <...> церквою

даремну суперечку»: «Нарешті в безпеці слава благословених отців Печерських і всієї святої <...> церкви». Але Петро Могила, – продовжує автор, – «не бажає і не велить <...> аби, сховавшись за “Патерик”, я в лінощах пропадав», тож попереду на читача очікує продовження опису чудес. Далі Кальнофойський схвалює князя за відданість православної церкві, «оскільки ще нікого з князів Святополк-Четвертинських іншої віри я не знаю та й знати не бажаю», – і викладає історію його роду, підбираючи приклади благочестя та військових подвигів (пасаж про відсутність «іновірних», тобто неправославних, серед Святополк-Четвертинських корелює з натяком Мелетія Смотрицького в «Плачу за святою східною церквою» 1610 року на перехід до католицтва в Речі Посполитій багатьох магнатів русино-литовського походження: «Де тепер безцінні діаманти православної корони, уславлені роди таких <...> князів, як Слуцькі, Заславські, Збаразькі, Вишневецькі, Сангушки, Чорторійські <...> та інші, яким немає ліку»).

*Гравюра «Тератургіми» із зображенням
Верхньої території Києво-Печерської лаври (ліворуч)
та Старого Києва (на горі праворуч)*

У другій передмові, «До ласкавого читача» (неодноразово потім названого «православний читачу»), автор продовжує лінію, започатковану Симоном у «Слові про Велику Печерську церкву». У Симона: «Перегортавши всі книги Старого й Нового заповіту, ніде не знайдеш таких чудес із святими

церквами, як з оцією». У «Тератургімі»: «Коли представлю тобі, православний читачу, святі чудотворіння Києво-Печерської обителі <...> то, мабуть, і це саме приношення ти побажаєш назвати чудом, сказавши із подивом: “Чи потрібно й шукати щось подібне або краще, ніж чудеса, явлені на Русі?” <...> І я погоджуся з тобою: чудеса освятили початок Русі, її укріплення; чудесами вона вистояла серед багатьох бід <...> і чимало чудес явила пізніше. І це – аж ніяк не менші чудеса».

Подальша структура книги: абетковий покажчик авторів (на яких є посилання в трактаті); зауваження «Про помилки»; текст присяги для свідків печерських чудес; Трактат Перший, що має дев'ять параграфів: параграфи з першого по третій розповідають про лавру, її реліквії, печери та їх природу (якою вона є, усупереч міфологізованим чуткам), при цьому другий параграф містить, крім іншого, тексти надгробків в Успенського собору та перелік ктиторів лаври, а параграфи з четвертого по дев'ятий роз'яснюють феномен чудес; Трактат Другий, що містить описи чудес із супровідними духовними настановами: основний зміст – 63 чуда (3 запозичено з літописів: одне – лаврське, XI ст.; одне – київське та одне вишгородське – XII ст.; 60 чудес – лаврські, 1594–1637 років; опис чуда 32-го має «Додаток» про чотири чуда в Києво-Софійському соборі 1625–1637 років), по тому – ще 4 чуда з окремою пагінацією, опрацьовані автором, як він сам зазначає, коли «Тератургіму» було майже завершено (чимало з чудес «Тератургіми» запозичено з рукописних нотаток Петра Могили).

Гравюра «Тератургіми» із зображенням території Антонієвих (Ближніх) печер Києво-Печерської лаври

Посилаючись на авторитетних православних авторів, передусім «святих отців» і «вчителів церкви» (Іоанна Златоуста, Василя Великого, Блаженного Августина, Іоанна Дамаскіна, Єроніма Стридонського, Авви Дорофея, Іларія Пиктавійського), Кальнофойський також використовує тези античних і належних до католицької традиції авторів (теологів Фоми Аквінського і Роберто Беларміно, єпископа Симона Майоли, письменника Антоніо де Гевари і поета Яна Кохановського).

В § 1, констатує, що про лаврські печери подекують у різних куточках світу й приплітають неправду, котру автор «Тератургіми» прагне спростувати, Кальнофойський серед причин цього вказує звичку людей додавати щось від себе та випадки, коли й відвідавши печери, але «належачи до іншої віри, та, почасти через палку прихильність до свого обряду <...> через неухважність говорять немудрі речі».

У § 5 автор стверджує, що чудеса можуть творити і «язичники, єретики та розкольники», але в таких випадках природа чудес є демонічною. Благодатні ж чудеса можуть відбутися і через розкаяних грішників, але «тільки якщо вони православно вірують». «Той, хто нагадує Русі про розкол, всюди побачить <...> що у православних церквах цієї держави та інших земель творяться чудеса, які

свідчать, що церква свята й чиста від зараження розколу. Бо хоч зародилася вона у тривожні часи, але зростала і дісталася нам від предків чистою, коли про розкол й чути не було», – продовжує Кальнофойський, натякаючи на тих, хто вважав розкольниками православних. «Віддалися від волхвів, прихильників різних сект, еретиків і схизматиків» (розкольників), – закликає о. Афанасій у § 6. У § 8 автор вживає слово «ересіархи» до тих, хто не вшановує ікон. У § 9 – повертається до відкидання звинувачень на адресу православних, натякаючи на католицьких опонентів у Речі Посполитій: «Нехай наші нові “іспанці”, якщо побажають, поставлять істину перед лицем трибуналу своєї таємної інквізиції, однак, віддавши смерті, піднесуть її за смертні межі, бо не засипати її ані брилою землі, і не вдавити в темній вузькій домовині».

*У Ближніх печерах Києво-Печерської лаври.
Копія XVIII ст. з малюнка Абрагама ван Вестерфельда 1651 року*

Чудо 7: про те, як німець Тінн Ганс, котрий зупинився в Києві проїздом на коронацію Лжедимитрія I, відвідав печери й непомітно відірвав ногу від мощів святого Феодора (згідно з «Патериком», убитого сином Київського князя Святополка-Михайла в XI ст.). Найближчої ночі в київській оселі, де мешкав гість, реліквія почала випромінювати світло, котре розбудило господарів та примусило квартиранта зізнатися у своєму вчинку. Після цього вкрадену частину мощів урочисто повернули до печер. Конфесійну приналежність Ганса не вказано, але, ймовірно, його ставлення до мощів спиралося не на православний світогляд.

Чудо 12: про те, як 1617 року як «аріанин» (у звичайному сенсі – послідовник учення Арія, визнаного єрессю 325 року Першим Вселенським собором, але в контексті «Тератургіми» – прибічник протестантської течії соцініанства, поширеної в Речі Посполитій) вкрав перстня з мощів святої Юліанії Ольшанської у Великій лаврській церкві та на виході з храму почав біснуватися і помер.

Чудо 22: «Відважний муж, добре відомий своїми хоробрими вчинками всім лицарям непереможного Польського короля Володислава Четвертого, щасливо нами керуючого (дай Боже на довгі роки) його милість Семен Байбуза, добрий християнин, мешканець Брацлавського воєводства, багато років проживши зі своєю дружиною, яка трималася віри західної церкви, не міг мати нащадка на поміч Речі Посполитій і радість своєї родини», бо всіх дітей пані народжувала мертвими. Почувши про чудеса у лаврі, він, не маючи можливості поїхати туди сам (через Хотинську війну 1621 року), відрядив до обителі свою дружину. Після паломництва й виконання в лаврі обітниць (у чому вони полягали, не конкретизується), пані народила хлопчика Адама, а згодом Симеон сам відвідав лавру та розповів про чудо, чому самовидцем був і Кальнофойський.

*Верхня територія (вгорі) і територія Ближніх печер (внизу)
у Києво-Печерській лаврі. Копія XVIII ст.
з малюнка Абрагама ван Вестерфельда 1651 року*

Чудо 26: 1624 року один молодий німець, слуга солдата, непомітно для господаря та ігноруючи попередження чергового по печерах не знушати з

мощів, наскріб порошок від голів кількох святих. Не проїхавши по тому від лаври й кілометра, він осліп і мусив зійти з коня, почав метушитися зі стогоном і сльозами. Те, що хлопець відстав, гурт солдатів помітив уже в Старому Києві, а знайшли бідолашного біля монастирських садів: він навпомацки шукав поводиря. Розпитавши слугу, що сталося, господар уточнив, чи не чіпав той чогось у печерах. Після зізнання, хлопця відвели до печер, де він спокутував гріх і отримав зцілення.

Чудо 35: 1627 року (за нотатками Могили – 1628-го) шляхтич Ян Піглавський, «чоловік латинської віри», прибув з багатьма військовими оглянути печеру, бо чув про її славу. Коли ж ці відвідувачі прямували з лаври до Києва, слуга одного з них, Ян Лимонтовський, почувся зле. Його тіло вкрилося виразками, і хворого ледве довели до міста. Викликаний лікар не зміг встановити діагнозу та погодився з іншими, що хвороба – надприродна. На розпитування Ян відповів, що пам'ятає, як зайшов до печери св. Антонія (Ближні лаврські печери) здоровим, а вийшов хворим. Супутники вирішили, що в печері від Яна сталася наруга над мощами. Лимонтовський зізнався, що вважав оповіді про лаврських святих балачками та проходячи повз мощі Іоанна Багатостраждального, котрі були в положенні стоячи (у ямі, де, за переказом, святий вдавався до аскетичного стояння), дарма намагався відірвати йому голову. Визнавши свій гріх і спокутувавши його, Ян був відведений Піглавським до печери, де поцілував главу Іоанна і зцілювався. Після повернення до Києва військові настановили Яна більш ніколи не знущатися зі святих, але, для науки іншим, переповідати свою історію.

Чудо 38: 1628 року (за Могилою – 1626-го) кальвініст Мартин з Померанії, учений з латини, «відкритий та приємний», прийшовши до Києва, але насміхаючись над православ'ям, «за звичаєм своєї ересі» і «секти», спочатку відмовлявся зайти до печер, та потім, у печері, відчув дивну зміну ставлення до святині, плакав і сповідав православну віру істинною. Після того – вирушив до Київського митрополита Іова Борецького у Золотоверхий монастир і прийняв хрещення.

*«Мироточиві глави» в печерах Києво-Печерської лаври.
Копія XVIII ст. з малюнка Абрагама ван Вестерфельда 1651 року*

Чудо 42: мешканка Білої Церкви, пані Марина Пашкуцька, «латинської віри», важко хворіла і майже втратила зір. У тому ж місті сліпота вразила й пані Щенютинську. У 1629 році Марина відрядила до Печерського архімандрита Петра Могили свого зятя Яна Піглавського (згадуваного в Чуді 35), прохаючи трішки елею від святих «мироточивих глав». Дорогою до Білої Церкви флакон із елеєм, що його віз слуга Піглавського, непомітно перекинувся, і рідина витекла. Проте Пашкуцька налила до флакона воду, сподіваючись, що на стінках є залишки елею, та омила цією водою очі, після чого зцілилася. Дізнавшись про чудо, до Марини прийшла Щенютинська і отримала зцілення таким само чином.

Чудо 43: у 1629 році в Яна Піглавського народилася донька. Втомлена повитуха, перерізавши пуповину, але не перев'язавши її на щось відволікшись, заснула. Перед світанком прокинулися жінки, котрі були при породіллі й належали до православної віри. Вони помітили, що дівчинка ледве жива, та повідомили матері. Дивлячись на страждання матері й дитини, порадили принести обітницю відвідати Печерську обитель і прославити в ній Пречисту Богородицю. Дитя почало одужувати, а Піглавська здійснила прощу і дала милостиню хворим.

Чудо 46: 1629 року пан Кразевич «західної віри», унаслідок своєї допитливості, оглядав у печері нетлінні тіла та, попри зауваження чергового, глузував зі святинь. Коли ж по тому пішов нагору до Великої церкви, то довго ходив довкола неї. Нарешті, хтось із чернечої братії помітив, що гість без мети кружляє біля храму й почав розпитувати його. Кразевич пояснив, що бажав би вийти з монастиря, але не бачить воріт: знає, як зайшов, та не знає, навіщо і хто не дає вийти. Ченці припустили, що він скоїв у лаврі щось гріховне, і той зізнався у глузуванні з мощів. Спокутувавши провину і послухавши бесіду духівника братії, гість був відведений до Антонієвої печери і там молився біля кожного тіла. По тому – попрямував до монастиря, наступного дня – замовив літургію при мощах і молився за нею, а одужавши, того ж року засвідчив свою історію в Цеперському монастирі.

*«Вичитування біснуватого» в печерах Києво-Печерської лаври.
Копія XVIII ст. з малюнка Абрагама ван Вестерфельда 1651 року*

Чудо 49: 1630 року католицька родина Бартош привела до лаври свого восьмирічного хлопчика, який страждав біснуванням. Доглядач печер прив'язав його до стовпа для біснуватих, прочитав над ним Євангеліє від Марка і залишив на час, а при нім батька. Батько заснув від переживань і не бачив подальших подій. Коли доглядач повернувся, хлопчик розповів, що з місця печери, де шанувалося поховання Антонія, вийшов зображений на іконі чернець, і тоді з біснуватого вилетів чорний крук.

Чудо 50: у 1630-х роках шляхтич Данило Снятинський розповів свою неординарну історію. Послуживши в різних панів з шляхти, він потрапив у депресивний стан через смерть свого коня. Коли прямував далеким шляхом до лікаря, дорогою йому явилася Пречиста, повернула його на схід і його ж рукою осінила хрестом за східною традицією, звелівши, аби він віднині хрестився саме так. По тому – прочитала слов'янською мовою молитву, кажучи Данилові повторювати її, і стала невидимою. Данило повернувся в Корець (де перед тим служив), аби в костелі подякувати Богові за явлення, але усвідомивши, куди йде, повернув до цвинтарної церкви, у котру Пречиста веліла йому ходити. Коли вклонився перед іконою за західною традицією, його ніби щось торкнулося, і він дав обітницю відвідати Печерську лавру, про яку від багатьох знав раніше. Дорогою чув обабіч гуркіт, як від гармат, але не отримав поранень і сприйняв це як демонічну принаду, а недалеко від Києва бачив у повітрі зображення храму, котрий потім впізнав у Великій церкві. Він не пам'ятав, як його хворого обікрали, але до монастиря прийшов жебраком і три роки жебракував довкола лаври, почуваячись божевільним. Нарешті, ченці сповідували й причастили його, він ще рік працював у монастирі, потім дав обітницю щороку навідуватися до лаври й працювати на неї певний час. Надалі служив одному зі шляхтичів, а коли з його належності до грецької віри стали глузувати, знову пристав на західну віру, і хвороба повторно загострилася. Йому явилися святі Антоній і Феодосій та суворо наказали не полишати грецької віри. Свою обітницю щодо роботи в лаврі Снятинський сумлінно виконував.

Чудо 60: 1635 року в родині, де чоловік був «латинської віри», а дружина – православної, сталося лихо. Чоловік постійно вимагав від «половинки» зречення православ'я (прохав, глузував, погрожував, між ними відбувалися сварки), і коли вона, нарешті, «зламалася», то почала хулити залишену віру і захворіла на запаморочення. Батьки жінки забрали її від чоловіка та відвезли до лаври, де після тривалих молитов хвора отримала зцілення. По тому вона не повернулася до чоловіка, а лишилася при Печерському Вознесенському жіночому монастирі.

*Гравюра «Тератургіми» із зображенням території
Феодосієвих (Дальніх) печер Києво-Печерської лаври*

Чудо 1 з прикінцевих: 1624 року до лаври приїхав Київський католицький єпископ Богуслав Радошевський, якого «Тератургіма» називає «достохвальним». Поки він займався справами, його слуги пішли до печери і глузували з мощів, попри зауваження брата-печерника. Пізніше, дорогою, у слуги на прізвище Вольський, котрий глузував найбільше, впав і помер кінь. Згодом у Вольського трапилися різні інші негаразди, а врешті він був жорстоко убитий, про що Радошевський 1628 року розповів архімандриту Петру Могилі та ченцю Афанасію Кальнофойському. Коли згодом один чернець-бернардинець, служачи при Радошевському, теж почав насміхатися зі святих Печерських, то біскуп, дізнавшись, відчитав того, а слугам сказав: «Хто хоче іти до святої печери, але не вірить <...> краще нехай не іде. Бо ці святі місця слід відвідувати благочестиво».

Чудо 2 з прикінцевих: той же біскуп Радошевський розповів Петру Могилі про такий випадок. Коли він відвідав католицький кафедральний маєток Чорногородку і спостерігав за поновленням валів, на його очах великою брилою землі привалило чоловіка в рові. Гадаючи, що біда трапилася через його, біскупа, гріхи, Радошевський після віддання наказу відкопувати

постраждалого слізно молився про збереження життя копача і дав обітницю здійснити молитовне поклоніння в лаврі. За дві години біскупу повідомили, що заваленого відкопали до голови, і він є живим. Згодом виявилось, що копач не отримав навіть переломів. Виконуючи обітницю, Радошевський прийшов до лаври пішки.

Чудо 3 з прикінцевих: важко хворий кінь Радошевського вижив, і біскуп подячно молився в лаврі.

*Софійський собор у Києві. Копія XVIII ст.
з малюнка Абрагама ван Вестерфельда 1651 року*

Важливим є вміщений у «Додатку» після Чуда 32 епізод див з Києво-Софійським собором. При «блаженної пам'яті» королі Сигізмунді (стосовно спочилого короля вживано шанобливу форму, хоча він утискував православних, котрі не прийняли Берестейської унії) і православному Київському митрополиті Іові Борецькому, 1625 року пани Андрій Борецький із с. Глеваха та Стефан Шимонович із с. Юрівка, проїжджаючи перед світанком у Києві повз руїни Золотих воріт, побачили в соборі запалені свічки та почули співи і були здивовані, що в запустілій церкві хтось так зарано почав богослужбу. Крізь щілини в стінах (головний вхід був завалений руїнами) пани бачили співаків, і коли доповіли про видіння Іову Борецькому, митрополит зізнався, що того ж ранку і сам бачив з відстані вогонь у головній бані собору та відрядив челядника подивитися. Челядник запитав сторожа, хто зарано заходив у собор, і той відповів, що нікого не впускав. На звіт челядника митрополит сказав йому та деяким присутнім при розмові: «Згадаєте мої слова,

любі діти: якщо я сам, немолодий, не дочекаюся, то мій наступник певно побачить, що та церква знов повернеться туди, звідки була узятою, і Господь втішить свій православний люд». Отже, виходячи з колективного видіння, митрополит Іов висловив пророцтво про повернення Софійського собору (котрий від 1596 року належав унійній греко-католицькій церкві) православним, що й відбулося за активної участі Петра Могили 1632 року після смерті Сигізмунда...

Переглянувши описані в «Тератургімі» приклади комунікації різних конфесій (православних, греко-католиків, католиків, кальвіністів, социніан) довкола київських православних реліквій (передусім лаврських), можна зробити кілька висновків: православна церква відноситься належним до неї автором-кліриком та інтелектуалом-письменником як істинна (зокрема, прямо засуджується відступ від неї) на відміну від «розколів», «єресей» і «сект», але при цьому католики та уніати (греко-католики) прямо не названі такими (автор уникає прямої «викривальної» риторики, називаючи католиків «латинською» та «західною» вірою, а у випадку із чудом у Софійському соборі 1625 року, не називаючи конфесію господарів храму на той час; задля критики репресивних проявів на адресу православних з боку католиків Речі Посполитої після Берестейського собору – у широкому ключі використовується образне порівняння «нові іспанці», а у випадках особистого глузування людей «іншої віри» над православними чи емоційного тиску на православну людину, як у Чуді 60, Кальнофойський критикує конкретних людей і знов-таки утримується називати католиків «єретиками» чи «розкольниками») – це стосується тільки социніан і кальвіністів; наводяться непоодинокі приклади молитви за католиків і дозволу католикам молитися біля лаврських святинь, брати до рук і додому дещо від святинь (Чудо 42).

*Митрополит Петро Могила. Прижиттєвий ктиторський портрет
На фресці у київській церкві Спаса на Берестові*

Таким чином, твердо обстоюючи тезу про універсальність православної церкви, «Тератургіма» водночас давала аудиторії (розраховуючи на читачів різних конфесій, передусім католиків – представників ведучої конфесії в Речі Посполитій) посил до толерантності, почасти вимушеної в тодішніх політичних умовах, почасти щирої, завдяки новому релігійному курсу короля Володислава та митрополита Петра Могили: обидва ці діячі були налаштовані на здоровий компроміс та порозуміння.

Джерела та література

Kalnofoyski, A. 1638. *Тературґіма, lubo Cuda, ktore były tak w samym świętoudotwornym monastyru Pieczarskim Kijowskim, iako y w obudwu świętych pieczarach*. Kijow.

Кальнофойский, А. 2013. *Тератургима, или Чудеса, которые были как в самом свято-чудотворном Киево-Печерском монастыре, так и в обеих святых пещерах его* / пер. с польс. Бигун О. Киев.